

Одеський університет імені І.І. Мечникова

Історичний факультет

Кафедра історії стародавнього світу і середніх віків

Д и п л о м н а р о б о т а

Бакалавра

на тему: «Образ ідеального правителя в «Законах Ману» та
«Артхашастрі»»

«The image of the ideal ruler in «The laws of Manu» and «Arthashastra»»

Виконала: студентка заочної форми навчання
Напряму підготовки 6.020302 Історія
Лозіна Анастасія Анатоліївна

Керівник к.і.н., доц. Луговий О.М.

Рецензент к.і.н., доц. Поспелов А.С. _____

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ 10 від 25 травня 2017 р.

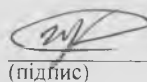
Захищено на засіданні ЕК №2
Протокол № 9 від 14.06 2017 р.
Оцінка випередило 4 1 90
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

(підпис)

Нанзєнко І.В.
(прізвище, ініціали)

Голова ЕК

(підпис)

Тредчова і.с.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2017

хто заархівовано 22.05.2017 р.

ш/к 429 775

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Історіографія вивчення та загальна характеристика трактату «Артхашастра» та «Законів Ману».....	6
1.1. Історіографія вивчення трактату «Артхашастра».....	6
1.2. Історіографія вивчення «Законів Ману».....	9
1.3. Загальна характеристика змісту трактату «Артхашастра».....	12
1.4. Загальна характеристика змісту «Законів Ману».....	20
Розділ 2. Образ ідеального правителя в трактаті «Артхашастра».....	23
2.1. Особистісні якості ідеального правителя в трактаті «Артхашастра».....	23
2.2. Загальна характеристика внутрішньополітичних обов'язків царя в трактаті «Артхашастра».....	26
2.3. Поради царю щодо призначень на керівні посади. Шпигунство за сановникаси та простими громадянами.....	27
2.4. Поради царю щодо збирання податків в трактаті «Артхашастра».....	29
2.5. Обов'язки царя в судовій сфері за «Артхашастрою».....	31
2.6. Поради щодо призначення послів в трактаті «Артхашастра».....	32
2.7. Зовнішньополітичні обов'язки царя.....	34
2.8. Ведення війни та військові обов'язки царя в трактаті «Артхашастра».....	36
Розділ 3. Образ ідеального правителя за «Законами Ману».....	40
3.1. Загальні положення стосовно царської влади в «Законах Ману».....	41
3.2. «Ману-сміті» про повсякденне життя царя.....	42
3.3. Поради царю щодо призначення сановників в «Законах Ману».....	43
3.4. Поради щодо збирання податків в «Законах Ману».....	44
3.5. Військові та зовнішньополітичні обов'язки царя за «Законами Ману».....	45
3.6. Обов'язки царя в судовій сфері за «Законами Ману».....	47
Висновки.....	50
Список використаних джерел та літератури.....	54

ВСТУП

Актуальність теми. Головним компонентом державної влади є правитель. В Стародавній Індії інститут царської влади був детально висвітлений в багатьох літературних пам'ятниках. Серед них, безперечно, виділяються «Артхашастра» і «Мандвадхармашастра» («Закони Ману», «Ману-сміті»). В цих джерелах образ і обов'язки правителя висвітлені більш ніж ретельно. Багато дослідників з різних країн і континентів займалось вивченням «Артхашастри» і «Законів Ману». Безумовно, що трактату «Артхашастра» дослідниками приділяється більше уваги, ніж «Ману-сміті». Особливо, це стосується радянської, сучасної російської і української історіографії. Саме тому буде неймовірно корисно провести порівняльний аналіз цих двох джерел в розрізі поглядів на царську владу, зовнішню політику, військову справу. З наукової точки зору, ця тема цікава тим, що без вивчення і розуміння інституту царської влади неможливо всеосяжне вивчення політичної, соціальної, економічної історії Стародавньої Індії.

Суспільну актуальність теми можна визначити, як таку, що має велике значення для висвітлення основних соціальних, внутрішньополітичних та міжнародних процесів в Стародавній Індії.

Мета дослідження: з'ясувати головні обов'язки правителя в різних політичних сферах, встановити його ідеальний образ за інформацією, яка надається «Артхашастрою» та «Законами Ману».

Завдання дослідження: Вивчення джерел та історіографії; проведення порівняльної характеристики «Артхашастри» і «Законів Ману» з зазначеної теми; встановлення розбіжностей та співпадінь; простежити динаміку розвитку політичної думки в Стародавній Індії; висвітлення ідеального образу давньоіндійського правителя.

Об'єктом дослідження є образ ідеального правителя в джерелах Стародавньої Індії.

Предметом дослідження є політична картина в Стародавній Індії через призму інформації, що надають «Артхашастра» і «Закони Ману».

Хронологічні межі дослідження: IV ст. до н.е. – II ст. н.е. Встановлення наведених хронологічних рамок, пов'язано із датуванням основних джерел використаних в даній роботі.

Територіальні межі дослідження: Індійський субконтинент.

Дослідницька методика. В роботі використана методологія історії держави і права, та політична антропологія.

Аналіз джерельної бази роботи та історії дослідження проблеми (історіографія). В основу даної дипломної роботи легли відомості, в основному, двох давньоіндійських джерел - трактату «Артхашастра» і «Законів Ману».

Трактат «Артхашастра» був відкритий і опублікований англійською мовою Р.Шамашастрі на початку ХХ ст. Місцева традиція приписує авторство трактату Каутіл'ї, що у ряді джерел згадувався як головний міністр маурійського царя Чандрагупти. Виходячи з цієї версії деякі вчені датують даний пам'ятник IV ст. до н.е. Але суперечка про час виникнення «Артхашастри» триває й у наш час і незалежно від її вирішення зрозуміло, що укладач цього твору (або остаточний редактор) був видатним мислителем своєї епохи.

Створення «Артхашастри» не було випадковим явищем, а завершувало тривалий період розвитку індійської політичної думки. Трактат присвячен мистецтву політики і управління державою. «Артхашастра» створювалась як настанови для царя, але за своїм змістом і значенням вийшла далеко за рамки збірки порад. Цей трактат характеризує соціально-економічну і політичну будову держави, містить багатий матеріал, ілюструючий розвиток політичних ідей.

«Артхашастра» з моменту свого відкриття привертала увагу багатьох дослідників. Серед іноземних вчених треба відзначити таких як: Отто Штейн, А.Шастрі, І.Я. Мейер та багато інших. В радянській і російській історіографії

великий внесок у вивчення трактату зробили такі дослідники, як Є.О.Беляєв, С.М. Мельман, О.М. Осипов, М.К. Кудрявцев, Г.М. Бонгард-Левін, Г.Ф. Ільїн, О.О. Вігасін, О.М. Самозванцев та інші.

«Закони Ману», теж часто використовуємий індологами, пам'ятник стародавньої індійської літератури. Датують його II ст. до н.е. – II ст. н.е. [3, с. 7]. На відміну від «Артхашастри», яка носить більш світський і прагматичний характер, «Закони Ману» відображають, перш за все, релігійні норми та звичаї, правила праведної поведінки. Але, хоча, і в певній мірі, містять відомості і про устрій держави, обов'язки царя, правила ведення війни і встановлення миру.

Заслуга перекладу з санскриту на англійську мову «Законів Ману» належить засновнику європейської санскритології серу Вільяму Джонсу. В XIX ст. дослідженням «Ману-сміті» займалися А.Ф. Шпенцлер, А.Вебер, М.Мюллер. Після Першої світової війни формується сильна індійська історіографічна школа (П.В. Кане, Л.Джоши, Р.Айянгара).

Приділялась увага у вивченні «Законів Ману» і в радянській й російській історіографії. Перший переклад російською мовою з'явився в 1913 р., але фахівці вважають його не дуже вдалим. До вивчення «Ману-сміті» долучилися такі вчені: О.М. Самозванцев, Г.Ф. Ільїн, О.О.Вігасін.

Структура роботи. Дана робота складається зі змісту; вступу; основної частини – 3 розділи, в яких розглядається історіографія вивчення джерельної бази, загальна характеристика використаних джерел та відомості щодо політичного образу правителя, його обов'язків в різних сферах керування державою; висновків; списку використаних джерел і літератури. Робота має обсяг в 56 сторінок.

Загальна кількість використаних джерел та літератури. В роботі використано матеріали трьох джерел та 21-єї дослідницької роботи.

ВИСНОВКИ

"Артхашастра" і "Закони Ману" є, безумовно важливими джерелами для вивчення історії Стародавньої Індії. Особливий інтерес представляють відомості, що містять ці твори, які відображать політичний та особистісний портрет тогочасного ідеального правителя.

Безумовно, що "Артхашастра", в цьому плані, випереджає "Закони Ману", за кількістю та детальністю порад для правителя і відомостей про нього. Автор трактату, якщо притримуватись традиційного погляду, Каутил'я, був видатним дипломатом і політичним діячем того часу. Слід зазначити, що "Артхашастра" цікава не лише як історична пам'ятка та політичний зріз своєї епохи. Хоч і укладена понад 2 тис. років тому, вона й нині має важливе прикладне значення, адже її автор доступно виклав глибинні рушії, що керують політичним процесом. Спираючись на психологію людських відносин і розуміння динаміки соціальних процесів, окреслені "Артхашастрою" підходи до управління зберігають актуальність. Зокрема, заслуговують на увагу акценти щодо підготовки та дисципліни лідерства, правильної кадрової політики, володіння інформацією та всебічної оцінки ситуації як підстав для прийняття рішень, застосування таємних засобів боротьби, виявлення та знищення внутрішніх деструктивних факторів, хвилеподібності державного розвитку та спрямованості управління та забезпечення соціального добробуту, залежності зовнішньої політики від внутрішньополітичних процесів, прагматизму та геополітичної прив'язаності зовнішніх дій, тісного зв'язку між дипломатією та розвідкою, мистецтва поступок і дипломатичного маневрування.

Відтак, спочатку "Артхашастра" окреслює ядро управління. У його середині перебуває філософська світоглядна система, потім - закон, як міра морально-етичного цивілізаційного порядку і, врешті, належним чином підготовлений лідер, який забезпечує соціальну вигоду ("артха"). Від цього центра концентричними колами розходяться пріоритети управління:

призначення уряду, нагляд за економічно-господарською діяльністю, судова влада, внутрішня політика, діяльність таємної служби, підтримання основ державного ладу, зовнішня політика, подолання стихійних лих, ведення війни, формування зовнішньополітичних союзів.

Отже, ідеальний правитель за "Артхашастрою" ("Закони Ману" цілком цей погляд поділяють), це той, хто відповідає, предусім, таким вимогам: по-перше, він повинен походити з варни кшатріїв. Пояснюється це тим, що правитель поставлен, передусім, задля захисту свого народу. А захист, в свою чергу, є головним обов'язком цієї верстви. Він повинен бути знатного походження, добре складеним, мужнім, допитливим, розумним, добропорядним, поважати старших, не жадібним, справедливим, не зверхнім, вміти прислухатися до порад, проводити грамотну кадрову політику, орієнтуватися в зовнішній політиці і т.д. Обидва розглянутих в цій дипломній роботі джерела збігаються в поглядах на вже перераховані якості.

Але розглядаючи та порівнюючи ці твори, безумовно, кидається в очі їх різна спрямованість. Як вже зазначалось в роботі, "Закони Ману" носять більш релігійну зафарбованість і це, безумовно, дуже сильно відображається на всьому описі образу ідеального правителя. Наносить, так би мовити, релігійне нашарування. Авжеж і в "Артхашастрі" є чіткі поради та настанови щодо поведінки правителя стосовно представників брахманської верстви. Але вони не так часто зустрічаються і не є такими ядро вираженими. "Артхашастра" виражає більш практичну направленість, свободу від релігійних норм, чим достатньо сильно відрізняється від іншої брахманської літератури. Хоча, безумовно, Каутил'я теж був представником брахманства, але він на передній план виводив мистецтво політики, дипломатію та користь.

В "Артхашастрі" велика увага, перш за все, приділяється політичній та дипломатичній сферам, а от в "Законах Ману" на передній план видвігаються дхармічні обов'язки царя.

Обидва джерела окреслюють нам правила, яких повинен притримуватися в основних напрямках державотворення ідеальний правитель: судочинство,

оподаткування, благоустрій держави, успішна зовнішня політика, війна. Цікаво, що обидва пам'ятника збігаються щодо поглядів на війну. Сильне військо є необхідним і обов'язковим важелем на міжнародній арені, але безпосередньо військові дії треба розпочинати тільки тоді, коли дипломатичні засоби вже вичерпані. Правителю треба бути дуже обачним, якщо він хоче розв'язати війну і перемогти в ній.

Дипломатія знаходиться на передньому плані в "Артхашастрі", але не оминають її увагою і "Закони Ману". Безумовно, це є показником високої політичної культури в Стародавній Індії. В обох творах належна увага приділяється призначенню усіх сановників (міністрів, наглядачів, жреців), але особливе значення надавалось саме призначенню послів. Представники держави на міжнародній арені повинні були виконувати багато не лише дипломатичних, але і розвідувальних функцій та вести "підривну" діяльність.

Хоча війна і вважалась останнім з можливих засобів у міжнародних відносинах, але тут і "Артхашастра" і "Закони Ману" також надають детальні поради правителю щодо її підготовки, проведення, вимог поведінки в разі перемоги чи поразки. Не варто забувати, що цар передусім воїн (кшатрій) і його головний обов'язок охорона держави і свого народу.

З економічної точки зору обидва джерела теж дуже близькі. Надаються поради щодо оподаткування, стягування мита і т.д. Зазначається фіксованість податків та наголошується про необхідність бути обачним при їх призначенні або, навпаки, знятті. Безумовно, що і в цьому випадку представники брахманства себе не обтяжують - обидва джерела виключають можливість для правителя стягувати з них податки. Навпаки, лунають заклики надавати їм безкоштовно землі та інші матеріальні блага.

Судочинство теж не оминають своєю увагою укладачі обох творів. Але тут "Закони Ману" демонструють деяку перевагу, у порівнянні з "Артхашастрою". Передусім "Ману-сміті" чітко визначають царя, як головного судочинця і дають детальні рекомендації стосовно правових норм та їх застосування. В "Артхашастрі" наводиться безліч прикладів рогляду тих, чи

інших судових справ, правитель визначається як наглядач за справедливістю, але не має жодних відомостей щодо його безпосереднього суддівства. Що, авжеж, не виключає такої можливості і говорить, напевно, тільки про нестаток часу у царської особи на розгляд таких справ. Можна зробити припущення, що правитель Каутилї розглядав тільки особливо важливі для держави справи, а відповідальність за інші перекладав на суддівський корпус.

Таким чином, образ ідеального правителя в обох джерелах збігається практично в усіх напрямках. Можливо, тільки невелике зміщення акцентів. Треба брати до уваги і те, що "Артхашастра" величезний за обсягом твір, який надає нам відомості про всі сфери соціально-економічного і політичного життя країни. "Закони Ману", в свою чергу, присвячують цим питанням лише трохи більше одного розділу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані джерела

1. Артхашастра, или Наука политики / [пер. В.И. Кальянов] – Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1959 – 793 с.
2. Дхармашастра Нарады / предисловие А.А. Вигасин / [пер. А.А. Вигасин и А.М. Самозванцев] – Москва, Восточная литература, 1998 – 258 с.
3. Законы Ману, Манавадхармашастра / предисловие А. Шапошников / [пер. С.Д. Эмильгович, пров. и исправ. Г.И. Ильиным] – Москва, 2002 – 495 с.

ЛІТЕРАТУРА

4. Авдиев В.И. История Древнего Востока / Всеволод Игоревич Авдиев – Москва: НАУКА, 1997 – 613 с.
5. Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М. История Индии / К.А. Антонова, Г.М. Бонгард-Левин – Москва: Мысль, 1973 - 558 с.
6. Бонгард-Левин Г.М. Древнеиндийская цивилизация: философия, наука, религия – Москва: Восточная литература, 1993 – 320 с.
7. Бонгард-Левин Г.М. Древняя Индия: История и культура / Григорий Максимович Бонгард-Левин – Москва: Центрполиграф, 2008 – 325 с.
8. Бонгард-Левин Г.М. Индия эпохи Маурьев / Григорий Максимович Бонгард-Левин – Москва: НАУКА, 1973 – 226 с.
9. Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф. Древняя Индия / Г.М. Бонгард-Левин, Г.Ф. Ильин – Москва: Главная редакция восточной литературы, 1969 - 736 с.
10. Вигасин А.А., Самозванцев А.М. «Артхашастра» (проблемы социальной структуры и права) / Алексей Алексеевич Вигасин, Андрей Михайлович Самозванцев – Москва: НАУКА, 1984 – 254 с.

11. Вигасин А.А. История Древнего Востока / Алексей Алексеевич Вигасин – Москва: Наука, 2001 – 624 с.
12. Вигасин А.А. Источниковедческие проблемы изучения «Архашастры» / Алексей Алексеевич Вигасин // Вестник древней истории - 1971 - №1 – 38-45 с.
13. Історія економічних вчень / за ред. В.В. Кириленка – Тернопіль: Економічна думка, 2007 – 233 с.
14. Ларичев В.Е. Индийские источники по государственной политике / В.Е. Ларичев – Москва: Наука, 1990, - 209 с.
15. Левчук С.В. Религиозно-правовые особенности государственного и общественного строя Древней Индии по Законам Ману / Сергей Левчук // История государства и права – 2011 - №22 – 31-38 с.
16. Лейст О.Э. История политической мысли и правовых учений / Олег Эрнестович Лейст – Москва: Юридическая литература – 1997, - 576 с.
17. Лелюхин Д.Н. Государство, администрация и политика а «Архашастре» Каутильи / Дмитрий Лелюхин // Вестник древней истории – 1993 - №2 – 4-25 с.
18. Маршев В.И. История управленческой мысли / В.И. Маршев – Москва: Инфра-М, 2011 – 731 с.
19. Нерсесянец В.С. История политических и правовых учений Владим Сумбатович Нерсесянец – Москва: Норма, 2004 - 933 с.
20. Осипов А.М. Краткий очерк истории Индии до X в. / А.М. Осипов – Москва: тип. МГУ, 1948 – 99 с.
21. Романов В.Н. Древнеиндийские представления о царе и царстве / Владимир Романов // Вестник древней истории – 1978 - №4 – 26-33 с.
22. Самозванцев А.М. Правовой текст Дхармашастры / Андрей Михайлович Самозванцев – Москва: Наука, 1991 – 295 с.
23. Шарма Р.Ш. Древнеиндийское общество / Шарма ан Шаран – Москва: Прогресс, 1987 – 620 с.

24.Эдвардс М. Древняя Индия: быт, религия, культура / Майкл Эдвардс –
Москва: Центрполиграф, 2005 – 224 с.

Лазарь